

АВТОБИОГРАФИИТЕ НА СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ И АВАКУМ ПЕТРОВ

(Опит да се обяснят техните различия)¹

Д. С. Лихачов

Разделени по време повече от столетие и принадлежащи на различни литератури — българската и руската, — тези две автобиографии отдавна привличат вниманието на изследователите със своето сходство. Натрупани са доста много работи, в които е обърнато внимание на това сходство.

В интересната статия на българския изследовател Константин Мечев² дори е направен опит да се обясни това поразително сходство с влияние на автобиографията на Авакум върху автобиографията на Софроний. Обаче няма никакви основания да предполагаме, че Софроний е познавал Житието на Авакум. Ето защо съществува и друго мнение: че Житието на Авакум и Автобиографията на Софроний са сходни *типологически*, тъй като и едната, и другата автобиография са се появили при сходни условия на прехода от Средновековието към новото време и са еднакъв пример за пробуждането на личностното самосъзнание.

Когато преди една година посочих темата на своя доклад за сегашната конференция, аз възнамерявах да говоря не само за типологическите сходства на двете произведения, но исках да изтъкна преди всичко техните типологически различия, които се дължат на това, че и двамата автори са писали със съвсем различни цели и при съвършено различни условия, макар че и двамата са мъченици на обстоятелствата и на своята борба, че и двамата са писали за своите страдания и двамата са направили това с несъмнен талант и поразителна дълбочина. Но случи се нещо, което в първия момент ме постави в крайно затруднено положение и аз дори мислех да се откажа от своята тема. Това беше появата на прекрасното изследване на Людмила Боева в книгата „Старобългарска литература“, кн. втора, 1977 г. Аз получих тази книга в края на 1977 г. Изследването на Людмила Боева е озаглавено „Образът на автора в житията на протопоп Авакум и Софроний Врачански (Опит за типологическо сравнение)“.

В изследването на Л. Боева са направени повечето от тези наблюдения, които исках да изнеса в доклада си, и са изказани много мисли, до които и аз стигнах, когато четях паралелно двете велики произведения.

Отначало това малко ме огорчи, но впоследствие ме зарадва. Такова съпадение на моите мисли с мислите на младата българска изследователка не

¹ Доклад, изнесен на конференцията в Института за руска литература (Пушкински дом) към АН на СССР „Русско-българските литературни връзки“, на 25 април 1978 г.

² К. Мечев. Протопоп Авакум и Софроний Врачански. — Труды Отдела древнерусской литературы. Т. XIX, 1963.

можеше да бъде случайно и безусловно доказваше тяхната правилност и своего рода „научна необходимост“. Аз на драго сърце и с радост давам палмата на първенството на Людмила Боева. Обаче, следвайки младата българска изследователка, бих искал малко по-иначе да поставя някои акценти и да обясня типологическите сходства и различия между двете автобиографии с това, което може да се нарече „историческа необходимост“ — с различията и сходствата в историческата действителност и с историческата обусловеност на историко-литературния процес. Характерът на таланта на писателя съпада с нуждите на историко-литературното развитие. И това, разбира се, е само по себе си удивително и забележително.

Съпоставката на двете автобиографии — на Софроний и Авакум — трябва да се направи едновременно в два плана: единият план предполага да се изтъкнат сходствата, а другият — да се изтъкнат различията. Сходството се състои преди всичко в това, че двете произведения са автобиографии — това еднакво свидетелствува за пробуждането на авторското самосъзнание. Двамата автори се стремят да отразят в тях (макар и, както ще видим, с различни цели) своя живот. В двете автобиографии двамата автори подчертават своите страдания. На прага на новото време човешката личност се разкрива преди всичко като *страдаща* личност, личност, която се бори едновременно за своето физическо и духовно съхранение. Сходството се състои и в това, че двамата автори решително се откъсват от житийния жанр, който влече след себе си съблазните на горделивостта. Борбата с житийните трафарети се отразява също и в това, че двамата прибегват до простонародна реч. Борбата срещу житийния етикет на ситуацията е била много по-трудна, защото е много по-лесно да измениш начина на разказване, отколкото начина на виждане на света и житейските ситуации. Начинът на разказване засяга на първо място езика, формулировките, характера на описанието, а виждането — това е полусъзнателната способност да отбележиш като съществени и „литературните“ (т. е. подаващите се на изложение в писмена форма) детайли от собствения живот. В начина на виждане двамата автори си приличат в много отношения. Двамата са склонни да разглеждат своя живот като „пътешествие“, като някакво „ходене“, „странствуване“. Авакум говори за своя живот като за „плаване“. Най-достойни за вписване в автобиографията са страданията, мъченията, смъртните опасности, преодолявани с невидимата помощ на бога.

Свърхличностният елемент в тези автобиографии изпъква преди всичко като поучителен елемент. Двете автобиографии съдържат черти на проповед и като че ли илюстрират наставления с примери от собствения живот. Този поучителен момент е по-силно изразен (и по-нататък ще видим защо) в житието на Авакум, но той съществува и в автобиографията на Софроний, макар че е скрит по-дълбоко, явно поради християнско смирение.

В какво все пак се състоят основните различия между автобиографиите на Софроний и Авакум?

Преди всичко ще отбележим, че автобиографията на Софроний има много *по-светски* характер. Тази разлика бие на очи. Обяснение за това различие трябва да се търси не в обстоятелството, че житието на Авакум е по-близо до Средновековието, отколкото животоописанието на Софроний, почти с цял век. Знаем, че освобождението на българската култура от черковното влияние започва по-късно и от тази гледна точка житието на Авакум и животоописанието на Софроний се намират на почти еднакви, лесно сравними стадиални степени от развитието на културите.

Двамата автобиографи се намират в много тежък конфликт със заобикалящата ги среда, но тези конфликти са различни, реакциите на авторите са също различни и затова и предметите на описанията се различават.

В живота, който описва, Авакум действа винаги уверено и определено. Той не изчака нападението, а пръв влиза в идеологическа, а понякога и физическа борба с противниците си. Той самият никога не се колебае и не избира възможностите си. Той е чужд на „самосъхранението“. Така се получава, защото Авакум защитава не само своите убеждения, но и правото си да действа така, както той намери за необходимо. Той е *идеологически борец* в своята страна. Софроний е *крупен деец на националната култура*. Той не описва дейността си на преписвач, писар и църковен деец. Той защитава само своя живот, а не своите убеждения. Последните не се нуждаят от такава защита, както е при Авакум. Защитата на живота в условията на външен (а не вътрешен, както е при Авакум) национален гнет изискват избор, лавиране, а понякога бягство от заплашващата опасност, към което Авакум никога не прибегва.

С идеологическите си противници Авакум действа определено, прямо, понякога влиза и в ръкопашен бой. С националните потисници Софроний не се бори физически — той се мъчи да запази живота си.

За разлика от Авакум, който заема крайно активна и непримирима жизнена позиция и с това си навлича всевъзможни нещастия, Софроний неволно се вълчи в събития, опитва се да преживее външно спокоен живот, за да има време и средства за просветителска дейност: преписване и съставяне на книги и държане на проповед. Софроний не „създава събитията“, а като че ли е в тяхното оръжие, неволна жертва на страшния османски гнет. Именно затова автобиографиите на двамата са така различни по самия характер на своя разказ. Житието на Авакум е страшен документ за религиозно-църковната борба предимно на *един човек* — него самия. Животоописанието на Софроний е не по-малко страшен, но много по-общ документ, който показва цялата битова обстановка на османското робство — обстановка, в която живее *цялото българско население на страната*.

Авакум създава известно съгъстване на събитията от своя жизнен път, а Софроний, напротив, сякаш пръв потъва в събитията. Авакум създава пред себе си вълна на идеологическо напрежение, Софроний се оказва в не по-малко съпротивляващия му се вакуум на национално потисничество.

За какво разказва в автобиографията си Софроний?

Най-напред за смъртта на мащехата си, после на баща си и чичо си. Разорението, необходимостта да иде в Стамбул, за да събере там дълговете на чичо си. В Стамбул Стойко се сблъсква с турските прави и едва се спасява от турските содомити. След завръщането си той не може да изплати всички дългове на чичо си със събраните в Стамбул пари. Оковават го във вериги и го държат така три дни, докато роднините му не го откупват. Следва принудителна жетва, бедност.

Запопването също става не по волята на Стойко. Като презвитер Стойко е подложен на преследвания от страна на гръцкото духовенство. После идва недоволството на турските военачалници, до които Стойко писал молби относно квартируването на войски в родното му село Котел. По всичко личи, че в 1774 г. той заминава за Атон, а след завръщането си Стойко е направен събирач на църковните глоби — пак не по своя воля. Заедно с други той е арестуван и е задържан за неплатени глоби от село Котел. От нервно сътресение на Стойко му опаднала цялата коса и получил някакво сериозно сърдечно заболяване. За да се излекува, той се обръща към баячки, но заради това, че е потърсил помощ от баячки, му забраняват да служи в църквата в продължение на три години. След изтичането на срока шуменият архиерей продължава срока на забраната и той бива лишен шест години от доходи от свещенически треби. Другите свещеници принудително го хранят като „слепец-просяк“. След това следват една след друга все нови и нови беди. Арестуват го за продажба на овци в неговия

двор, за което той не е бил виновен. Искат от него пари. Той ги плаща, но половината сума му връщат по нареждане на везира и това дава повод за нови нападки срещу него. След всяка милост на съдбата в негова полза следват нови нещастия. Бедата извиква друга беда, а щастието преминава в нещастие. Отново го арестуват и оковават, заплашват го, че ще го набучат на кол. Без да подозира опасността, той венчава една девойка-християнка, която била определена за харема на местния султан. Стрелят в него и се опитват да го обесят. Вече му е надяната и примката. Спасява се по една щастлива случайност. Той *нищо* не прави, за да навлече върху си всички тези опасности и нещастия. Напротив, проявява всякаква отстъпчивост, като обещава например да разведе венчаната хубавица, предназначена за харема. Дори неочакваното и почетно ръкополагане в епископски сан му създава нови неприятности. В епархията му избухва чума и той едва успява да се спаси. Ново нещастие за Софроний (като епископ Стойко започва да се нарича Софроний) е въстанието на Пазвантоглу. Отредите на въстаналите нападат града, където било седалището на Софроний и той бил принуден през нощта да избяга. Но след като се връща, за втори път бяга от Враца вече от правителствените османски войски. Спасява се в една овчарска колиба и бяга нощем през гората в Тетевен.

Целият по-нататъшен живот на Софроний е непрекъснато бягство от войските, които в същност не са насочени срещу него, но въпреки това са могли да го убият и ограбят. Той ту бяга из дълбок сняг, ту се крие в харема (а той е епископ!) на един турчин.

Щастлив е, когато има понякога десет дни почивка или може да отслужи великденска литургия. Той се представя за лекар. Преплува нощем реката. Против него кове интриги гръцкото духовенство. За щастие той успява да се добие с „грамота за отпуск“, за да напусне Врачанската епископия, макар и да съзнава, че напуска паството си и се мъчи да изкупи вината си пред него чрез писане на книги и чрез просветителска дейност, която не без основание смята за свой най-важен дълг пред българския народ.

Крупен деец на Българското възраждане, Софроний пише не за своята главна дейност — *просветителската*, а само за трудностите си в живота, за нещастията, които съдбата стоваря върху неговата родина. Благодарение на това неговото животоописание е типична картина на съдбата на всеки българин от епохата на робството. Разбира се, Софроний-Стойко не е така ефектен като Авакум. Последният е борец и страстен пропагандист на своите възгледи. Авакум отделя много по-голямо внимание на своя вътрешен живот като мотивировка за своите постъпки. Авакум сам предизвиква с борбата си всичките си несгоди. Софроний само се стреми да избегне струпалите се на главата му нещастия. Най-често споменаваното в неговото животоописание душевно състояние е страхът и ужасът. Докато Авакум знае как да постъпи и да действа без колебание, то Софроний, напротив, през цялото време се колебае как да постъпи, какъв изход да намери от създалото се положение, как да избегне опасността. Софроний не е чужд и на някои малки хитрини и измами. Той се стреми да устрои живота си охолно, говори за щетите, които понася. Всичко това прави живота му *типичен* живот на страдащ в условията на робството българин. Напротив — животът на Авакум е изключителен. Изключителността на своето поведение Авакум схваща като предизвикана от условията на „последните дни на света“ и появата на Антихриста.

Софроний пише *само* историята на своите бедни. Свършват бедите му — свършва и повествованието. След като получава отпускна грамота от Синода, Софроний пише: „И свободихся я от тие страхове, и от тие временния нужди“, но добавя „обаче една скорбь и боюсь от бога, да мя не суди бог, като оузе аз оное паству на рамена моя и оставих го“. Затова той решава по друг начин

да се погрижи за своето българско паство: „Затове ся труда и азъ сеги денем и ношем да напиша неколико книги по нашему болгарскому языку.“ По такъв начин животоописанието на Софроний е опит да се оправдае в очите на българското паство за своето бягство от пастирската му служба и обяснение — защо се е заел с преписване на книги. Това според Софроний е неговият „тежък дълг“ и „грех“. Не за да си „почива“ е напуснал той паството си, а за да напише книги на български език.

Навсякъде той прекъсва разказа си с полувъпроси-полувъзкличания — какво трябва да прави? Това не са принципи колебания относно своята позиция (както, да кажем, би изглеждало това у Авакум), защото животът го поставя под удари без всякаква принципиалност. Това са само житейски несгоди, обусловени от безправното положение не само на Софроний, а на всички българи под османско робство. Че опасностите трябва да се избягнат — в това няма никакво съмнение, но как да се направи това? Той ги избягва по същия път, по който ги избягват и всички други българи по онова време: само да избягат по-далече, да се скрият в скривалището, да измамят преследвачите си.

На Авакум само веднъж му се случва да бъде в Сибир в района на военна опасност. Но народите, които воюват с русите, не приличат на османските турци и с тях доста лесно се установяват добри отношения. Срещите с татарите и башкирците са за Авакум по-щастливи, отколкото срещите с родните руси, защото това не са нито национални потисници, нито каквито и да било негови врагове.

За да докажа това, ще приведа един прекрасен и колоритен и някак неочаквано „кротък“ и весел епизод. „На Оби — великой реке предо мною 20 человек погубили христиан, а надо мною много думав да и отпустили совсем. Паки на Иртише реке собрание их стоит: ждут березовских наших з дощеником и побить. А я, не ведаючи, и приехал к ним и, приехав, к берегу пристал: оне с луками и обькочили нас. Я-су, вышед, обниматца с ними, што с чернцами, а сам говорю: „Христос со мною, а с вами то же!“ И оне до меня и добры стали, и жены своя к мене моей привели. Жена моя также с ними лицемерница, как в мире леть совершается; и бабы удобрилися. И мы то уже знаем: как бабы бывают добры, так и все о Христе бывает добро.“ Спрятали мужики луки и стрелы своя, торговать со мною стали — медведен я е них накупил, — да и отпустили меня. Приехав в Тоболеск, сказываю: ино люди дивятся тому, понеже всю Сибирь башкирьцы с татарами воевали тогда. А я, не разбираючи, уповая на Христа, ехал посреде их.“³

Двете автобиографии без съмнение са свързани с прояви на зараждащото се *лично* начало в културата, с разкриване на *индивидуалното* самосъзнание в недра на *националното*. И в това Софроний и Авакум най-вече си приличат.

Още е рано да говорим за това — кой от двамата е по-надарен в литературно отношение, тъй като талантът на писателя може да бъде разбран само на фона на цялото историко-литературно развитие на своята страна. Несъмнено е едно: руската литература от шестте века, които предшествуват писателската дейност на Авакум, му е дала по-голям натрупан писателски опит, отколкото българската литература в нейната „светска част“. Зад Авакум стои автобиографичният опит на много писатели — като се почне с автобиографията на Владимир Мономах. Преди Авакум съществуват и важните за него индивидуални похвати на епистоларната култура. Софроний няма такъв предшествувал го опит и затова неговото произведение е по-малко значително от чисто литературна гледна точка, отколкото „Житието“ на Авакум, но представлява не по-малко крупно явление

³ А. Н. Робинсон. Жизнеописания Авакума и Епифания. Исследования и тексты. М., 1963, с. 160.

от историко-литературна гледна точка като извънредно важно свидетелство за развитието на личностното и националното начало в българската литература.

Разликата в обществените позиции на Авакум и Софроний и разликата в „типозите“ тяхно поведение и писане са разлики на самата действителност, която ги заобикаля в техните страни. Авакум е идеологически борец за своите убеждения срещу антинационалната политика на Никон и неговите привърженици. Софроний е типичен просветител, „възрожденец“. Той се стреми да повдигне самосъзнанието на българите по време на националното робство.

Единият е идеологически борец, другият е национален. Единият е активен, „нападащ“ и идеологически борец, другият в политически план се стреми да запази себе си за своето книжовно дело — „книжовното просветителство“. Двата са „мъченици“, но мъченици от различен тип. Първият — Авакум — е бил жесток и потенциално жесток, а вторият — Софроний — е бил готов на компромиси заради своето основно дело — „книжовното просветителство“.

И двамата са автобиографи. Но първият, Авакум, пише своята автобиография, за да пропагандира своите възгледи. Това представлява в неговото неосъзнато поведение образец на живот, който е бил длъжен да води християнинът. Вторият, Софроний, пише своята автобиография, за да обясни позицията си, да обясни защо се е отдалечил от непосредственото ръководство на своето паство, за да може по този начин да се освободи за по-широка национална дейност. Поучителният характер на Софрониевата автобиография е по-малко забележим.

Двата ги сближава отношението им към собствения национален език. Авакум пише на своя „природен руски език“, той нарича своето писане „вякание“,⁴ за да бъде по-лесно разбран от своите прости читатели. Това е и негова социална позиция. Вторият пише на български, а не на гръцки или „славянски“ заради по-широкото национално дело — освобождението на народа от турски и гръцки национален гнет. Неговата позиция по отношение на езика е национална. Националната борба на Авакум е по-ограничена. Тя се отнася само до църквата и религиозния живот на руския народ. Националната борба на Софроний е по-широка по своите цели и затова общата позиция на Софроний изглежда по-„оправдана“.

В автобиографиите на Авакум и Софроний съществуват два съвършено различни типа взаимоотношения между автобиографиите и действителността. Докато за Авакум действителността му е лично враждебна и той се бори с нея, то действителността в автобиографията на Софроний е враждебна не само за него, а и на неговия народ. И борбата с действителността у Софроний никак не прилича на борбата на Авакум. Авакум е агитатор и борец в прекия смисъл на тази дума. Той се съпротивява на властите и църквата, той атакува и напада, той се съпротивява духовно и физически. Действията на властите са насочени и против него. Софроний не е агитатор — той е просветител, той се стреми да намери време и сили, за да преписва книги, за да ръководи духовно своето паство. В преките стълкновения с властта и различните групировки на управляващата върхушка Софроний се стреми да не участва. Той бяга, крие се, избира най-лесния начин да избяга от опасността. Той не търси опасности и стълкновения като Авакум, а прибегва до хитрости, за да се спаси от тях. Той пази силите си за общобългарското, националното дело и не мисли за личен героизъм и мъченичество.

Като приключвам със своите съпоставки и противопоставяния, искам да обърна внимание на една любопитна историко-литературна закономерност. Когато авторът си поставя художествената цел да покаже тежестта, несправед-

⁴ вяхать — говоря на просторечие, бел. пр.

ливоста, потисничеството — национално или социално, на чиновническата, на държавната социална система, той в повечето случаи избира за свой герой слаб или незабележим човек. В „Повестъ о Горе Злочастии“ това е един неизвестен юнак. У Гогол това е Башмачкин. А у Пушкин в „Медният конник“ това е Евгений. У Достоевски е Макар Девушкин. Това е Швейк на Хашек. Героят трябва да бъде „слаб“ пред системата на потисничество, за да изпъкне по-ясно потисничеството.

Софроний и прилича, и не прилича на такива герои. Той е и слаб, и силен същевременно. Той е лишен от способност за активна съпротива и с това е напълно „идеален“, за да покаже ужаса на чуждестранното владичество. Обаче в духовно отношение Софроний е непобедим. Той запазва своето национално достойнство; не изменя на своя народ — нито по отношение на езика, нито във вярата. И той е верен на това, което счита за свой дълг — просвещението на българите.

Удивително е и следното нещо. Докато всички действащи лица, които изброих по-горе, демонстрират безпощадността на експлоатацията и държавното потисничество, са „измислени“ лица, то Софроний не е измислил себе си. Той е автобиограф, и то автобиограф изключително правдив. И той се оказва именно такъв, какъвто най-добре отговаря на своята мисия — да покаже ужаса на османското робство. В неговото произведение с необикновена сила е показано османското потисничество и е показано с изключителна правдивост именно затова, защото всички описани събития действително са станали и самият герой е действително лице. Съпадението между художествената задача и истината са своеобразно литературно чудо. И от тази гледна точка ние можем да говорим за „явлението Софроний Врачански“.

Превод от руски М. Блажева